

POMOGÁTS BÉLA

A romániai magyar irodalom előzményei

REGIONÁLIS TÖREKVÉSEK 1918 ELŐTT

A romániai magyar irodalom az erdélyi magyarság nemzetiségi létével egyidős. Mondani szokás, hogy a „semmiből” született, előzmények nélkül, egy hatalmas történelmi változás kényszerében s eredményeként. Pedig ennek az irodalomnak, az önállóbb erdélyi magyar művelődés igényének megvannak a maga nem jelentéktelen előzményei. Kezdeményezések és kísérletek, melyeket nem hagyhat figyelmen kívül a kutatás. Nélkülük bizonyára nem léphetett volna fel azzal az elhatározó erővel, és kialakult jelleggel, amelyet nyomban az állami hatalom változása után: „hőskorában” mutatott. A vajúdas gyötrelmei Erdélyben kisebbek, eredményei tartósabbak voltak, mint Szlovákiában vagy a Vajdaságban, ahol a magyar irodalom hosszú éveken keresztül a hősiessé vállalkozások és a csüggesztő kudarcok lázai között kereste lehetőségeit és feladatait. Erdélyben is voltak kudarcok, csődbe ment kísérletek, mégis természetesebb módon s gazdagabb eredménnyel ment végbe az irodalomalapítás küzdelmes folyamata. Nemcsak a régebbi és erősebb hagyományok miatt. Nemcsak azért, mert Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós, Kőrösi Csoma Sándor, Bolyai Farkas, Bolyai János, Jósika Miklós és Kemény Zsigmond öröksége már eleve igényt támasztott és alapot teremtett. Hanem azért is, mert az irodalomszervező munkának már korábban érték a feltételei, ha töredékesen és szörványosan is. Kialakulóban volt az erdélyi magyar irodalom különleges tudata, és kísérletek történtek intézményeinek megszervezésére. Az 1918-as uralomváltozást követő kulturális vállalkozások már bizonyos, igaz, kezdetleges alapra rakhatták fel a nemzetiségi művelődés épületét.

Az a szervező munka, amely a század elején az erdélyi magyar irodalmi élet létrehozására törekedett, a magyar kultúra központosításával szemben érvényesült. A kiegyezés utáni magyar politika az ország gazdasági, politikai és kulturális egységesítésére törekedett, s ezért el akarta tüntetni Erdély egykori önállóságának és külön fejlődésének maradványait; noha a hagyományos erdélyi jogrend néhány sajátossága: az osztrák polgári törvénykönyv használata és a magyarországitól eltérő választói cenzus továbbra érvényben maradt. Az egységesítő politika mégis következetesen működött, és a kapitalista társadalmi átalakulás is az egységesítést segítette elő. A regionális sajátosságokat felszámoló központosítás nemcsak a nemzeti öntudatra ébredő nemzetiségeket sértette, minthogy ezek joggal látták ebben a politikában az orszákos magyarosítás eszközeit, hanem az erdélyi magyarság gazdasági és kulturális érdekeit is. A román és a szász nemzetiség gazdasági ereje a központosítás ellenére is növekedett, hiszen éppen a századfordulón alakult ki az erős és szervezett erdélyi nemzetiségi burzsoázia, amely erdélyi városokban: Nagyszébenben, Brassóban, Temesvárott építette ki központjait. A gazdasági gyarapodást nyomon követte a kulturális intézmények bővülése és növekedése. A román és szász művelődés hagyományos erdélyi központjai rohamos fejlődésnek indultak, megerősödött a nemzetiségi sajtó és könyvkiadás. (Az országos központ vonzása mindemel-

lett ezekre az intézményekre is hatott: a modern román irodalom egyik tűzhelye, a Goga és Taslauanu szerkesztette Luceafarul Budapesten jelent meg!) Az erdélyi magyarság gazdasági szervezeteit viszont a fővárosi tőke vonta fokozatosan ellenőrzése alá, s kulturális intézményei is ki voltak szolgáltatva a központ vonzásának. Az erdélyi magyar művelődés lassanként tért veszített, önálló kezdeményezésre képtelenné vált, s nem tudott választ adni az országrész sajátos kérdéseire, például a nemzeti együttélés sürgető problémáira.

A fejlődő Budapest, a világvárosi élet, a központosított módon kialakított folyóirat- és könyvkiadás magához vonzotta az erdélyi magyar tehetségeket. Erdélyből került a fővárosba Szabó Dezső, Laczkó Géza, Kuncz Aladár, az egykori Partiumból Ady Endre, Kaffka Margit és Tersánszky J. Jenő. Az erdélyi magyar irodalom provincializmusba sűpedt, a lapok és az irodalmi társaságok dilettáns megyei urak, lelkészek és tanárok kezére kerültek; ez még jobban taszította a fiatal tehetségeket. A magányos vállalkozások, Tolnai Lajosé vagy Petelei Istváné, sorra csődbe mentek, a kudarc látványa is növelte a közönyt. Néhány évtized alatt, a kiegyezéstől a századfordulóig, szomorú csend váltotta fel a közművelődési és irodalmi élet hagyományos élénkségét.¹ 1870-ben Tolnai Lajos az *Erdély* című irodalmi lap indítására készülődve még így beszélt: „Mit akarok? Engedni annak a sok kérdésnek, amely szinte harmadfél év óta zaklat, szépirodalmi lapot szerkeszteni [...] Erdélynek lapot adni, amely megismertesse Erdélyt önmagával, társadalmi, szépirodalmi, műveltségi helyzetével; munkára édesgetni kérés, követelés, kényszerítés által...; irányt adni erőmhöz képest a fejlődő újabb generációnak, olvasóközönséget teremteni ott, ahol annyi a romlatlanabb, egyenesebb szív, oly szemmel látható a jobbra fogékonyság.”² Tolnai az erdélyi magyar értelmiség hagyományos érdeklődésében bízott, Erdély liberális szellemét akarta életre kelteni, midőn eltervezte a vásárhelyi folyóiratot.

Egy emberöltővel később, 1908-ban Dózsa Endre, Kolozs megye alispánja, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke az *Erdélyi Lapok* programadó cikkében már az irodalmi konzervativizmus ellentámadását képviselte, a modern magyar irodalomtól kívánta óvni az erdélyi közvéleményt. Az új törekvések, mondja: „... a még ki nem alakult forrongó ifjú főváros szertelenségeivel telítetten jutnak át hozzánk, [...] azoknak az eszméarajlatoknak pedig, melyeket [...] ma is kegyelettel őrizünk, nincsenek szószólói, s így [...] az egész régi magyar világ veszendőben van. Mi kell, hogy szószólói legyünk!”³ S valóban, az Erdélyi Lapok a provinciális szellemű konzervatív irodalom fóruma lett; Szabolcska Mihály, legifjabb Szász Károly, P. Jánosy Béla verseit, Gyalui Farkas, Gyallai Domokos, Dózsa Endre novelláit, Kristóf György, Kiss Ernő, Boros György irodalmi tanulmányait közölte. A hazafias szölmök, a történelmi romantika és az anekdotikus ábrázolás: a népnemzeti irányzat eszményei uralkodtak közleményeiben. Ritka kivételt, valóságos felüdülést jelentettek Petelei István kései novellái, Kovács Dezsőnek, az erdélyi regionalizmus elbeszélőjének írásai, a fiatal Ligeti Ernő, Berde Mária és Makkai Sándor versei. Az Erdélyi Lapokban már ekkor együtt volt a későbbi romániai magyar irodalom konzervatív irányzata. A modern törekvésekkel vagy a fővárosi konzervatív sajtóval azonban nem állhatta a versenyt, s 1913. március 29-én megszűnt. Kolozsvár évekig irodalmi folyóirat nélkül maradt.

Hasonló szerep: a vidéki konzervativizmus ápolása jutott az irodalmi társaságoknak is. A kolozsvári Erdélyi Irodalmi Társaság (alakult 1888-ban), a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság (1876), az aradi Kölcsey Egyesület (1881), a nagyváradi Szigligeti Társaság (1892), a temesvári Arany János Társaság (1903), a nagybányai Teleki Társaság, a szatmári és a nagykárolyi Kölcsey Egyesület a századfordulón ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a fővárosi Kisfaludy Társaság. Művelődési munkát nem végeztek, általában szenvedélyesen ostromozták a progresszív irodalom törekvéseit. Csupán a Kemény Zsigmond Társaság tevékenysége mutatott időnként némi kezdeményezést s megértőbb szellemet.⁴

Az erdélyi magyar irodalmi élet megélénkülése e társaságok keretein kívül, sőt velük szemben történt. A főváros kulturális hegemóniáját megtörni kívánó iro-

dalmi decentralizáció egyszersmind a haladó törekvések szolgálatába állt. E kettős szándék és szolgálat klasszikus példáját a nagyváradi *Holnap* jelentette, amely a modern magyar irodalom születési bizonyítványaként tanúsította a kulturális decentralizáció és a progresszív irodalom szoros kapcsolatát. „Ebben az időben — írta Juhász Gyula A *Holnap* megjelenetésének körülményeiről — sokszor szó esett a vidéki sajtóban a *magyar irodalom decentralizációjáról*, és a körösparti Párizs — ahogy akkor Váradot elnevezték — mindenképpen a legalkalmasabbnak látszott erre a feladatra. A vér városa — ahogy Ady hívta — a modern kultúra legszínesebb és leghangosabb fészke volt ekkor a vidéken, hiszen Ady Endre, Krúdy Gyula, Biró Lajos és Nagy Endre is innen repültek Budapestre.”⁵ Nagyvárad példáját követte Temesvár és Kolozsvár; mindkét városban lelkes hívei voltak a modern magyar irodalomnak, különösen Ady költészetének, s ha rövid időre is, létrejöttek a progresszív művelődés tűzhelyei.

Először Temesvárott, amely a kiegyezés korának katona- és hivatalnokvárosából a századfordulóra ipari és kereskedelmi központtá alakult, s rohamosan polgárosodott. 1908 őszén Franyó Zoltán kezdeményezésére született meg a *Dél Irodalmi Társaság*, amely a Szabolcska Mihály vezette Arany János Társasággal szemben a város haladó művészeit és újságíróit fogta össze.⁶ A társaság irodalmi matinékat, vitákat és kiállításokat rendezett, majd 1910-ben Lengyel László szerkesztésében jelentette a *Magyar Dél* című irodalmi folyóiratot, amely a Nyugattal keresett kapcsolatot, és a társaság íróin kívül Szomory Dezsőt, Hatvany Lajost és Dutka Ákost szolgáltatta meg. A szépirodalom mellett társadalomtudományokkal is foglalkozott, többek között a szocializmusról és a nemzetiségi kérdékről közölt tanulmányokat.

Kolozsvárt nagyobb ellenállásba kellett ütközniök a modern törekvéseknek, minthogy Erdély központja hagyományosan az erdélyi arisztokrácia székvárosa volt, szellemét feudális tradíciók határozták meg, a polgárság, az értelmiség is a konzervatív arisztokratizmus ízlését követte. Ennek ellenére itt is működött egy kisebb fiatal értelmiségi csoport a Nemzeti Színház és a sajtó körül, amely kísérletet tett arra, hogy az öreg falak közé ültesse az újítás szellemét. Ez a kör adta ki 1909-ben Orbók Attila szerkesztésében a *Közös úton* című antológiát, amelynek költői: Andor Gyula, Berde Mária, Harsányi Zsolt, Indig Ottó, Ligeti Ernő, Németh Andor és N. Pap Dezső már a modern irodalom felé tájékozódtak, s elutasították a konzervatívok maradi eszményeit, avult költői eszközeit.⁷ A kolozsvári haladó értelmiség egy idő múlva az Erdélyi Irodalmi Társaságban szeretett volna fórumhoz jutni, ám kudarcba fulladtak a társaság felrészítésére irányuló törekvései. Ezért alapították meg 1918 elején a *Kelet Irodalmi és Művészeti Társaságot*, amely a progresszív irodalom szolgálatára vállalkozott. A társaság díszelnöke az Ady mellé álló idős költő, Jékey Aladár lett, elnöke Deák Albert, vezetői Janovics Jenő, Kovács Dezső, Lukács Hugó, Sebesi Samu, Walter Gyula és S. Nagy László. Tagjai között Bánffy Miklós, Bodor Aladár, Bárd Oszkár, Franyó Zoltán, Laczkó Géza, Ligeti Ernő, Reményik Sándor, Szabó Dezső, Szász Endre, Török Gyula és Turnowszky Sándor szerepelt. A társaság azonban csak néhány hónapig tevékenykedett, nagyralátó terveit a háborús összeomlás buktatta meg.⁸

A kulturális decentralizáció és a progresszív irodalom vállalkozásainak sodrában születtek meg azok a folyóiratok is, amelyek már határozottabban készítették elő az 1918 utáni erdélyi magyar irodalmi törekvéseket. 1911-ben Bárd Oszkár jelentette meg Kolozsvárott a *Haladást*, 1914-ben Egyed Zoltán és Kállay Miklós Désen az *Erdélyi Figyelőt*. Mindkét vállalkozás a haladó szellemű fiatalokat tömörítette, az Erdélyi Irodalmi Társasággal kezdett vitát, s az országrész sajátos problémáira, így a magyar—román együttélés kérdésére kívánta felhívni a közönség figyelmét.⁹ 1912 elején szerkesztette Kós Károly Sztánán a *Kalotaszeg*t,¹⁰ amely Adyt és Móriczot népszerűsítette az erdélyi közönség körében, egyszersmind teret adott Kós első szépirodalmi munkájának, az *Emberek a havas alatt* című elbeszélésnek. A Kalotaszeg már tudatos program gyanánt képviselte az erdélyi népek egymásraultaltságának

gondolatát és szállt síkra Erdély különleges érdekeiért. Nagy szerepe volt a szerkesztő későbbi transzilvánista ideológiájának kialakításában. 1915 őszén alapította meg S. Nagy László a *Kolozsvári Szemlét*, amely a következő esztendőben az *Erdélyi Szemle* címet vette fel, s az önálló erdélyi magyar irodalom első fóruma lett.¹¹ Végül 1918-ban jelentette meg Kolozsváron Szentimrei Jenő az *Uj Erdély*¹² című folyóiratot, amelynek ugyancsak nagy szerepe volt abban, hogy az erdélyi magyar progresszió a maga feladataira ismerhetett.

Ezekben a folyóiratokban már együtt volt a romániai magyar irodalom későbbi alapítóinak zöme: Áprily Lajos, Kós Károly, Szentimrei Jenő, Reményik Sándor, Berde Mária, Bárd Oszkár, Ligeti Ernő, S. Nagy László, Szombati-Szabó István, Walter Gyula és Franyó Zoltán. És már készültek azok a gondolatok, amelyekből a „transzilvánista” ideológia kialakult. Megfogalmazást nyert a kulturális autonómia eszméje, a nemzetiségekkel való együttműködés, elsősorban a magyar—román közlekedés gondolata, valamint az erdélyi kulturális hagyományok gondozását sürgető igény.

Az erdélyi progresszió egyre tudatosabban követelte a decentralizációt, s most már nemcsak a kulturálisat, hanem a politikait is. A politikai decentralizációban látta a nemzetiségi kérdés megoldásának egyik eszközét, s ebben a polgári radikálisok nemzetiségpolitikai elgondolásaihoz, így Jászi Oszkárnak a „kantonális” rendszer kiépítésére irányuló koncepciójához csatlakozott. A decentralizációs törekvéseket növelték Erdély gazdasági és politikai sérelmei is. A dualista magyar kormányok ugyanis távoli határterületnek, nyersanyagtermelő bázisnak tekintették az országrészt, s alig fejlesztették az erdélyi ipart és közlekedést. Különösen a Székelyföldnek voltak súlyos sérelmei, amelyet a kormányzat nemcsak elhanyagolt, hanem egyenesen válságba sodort. A hatalmas méreteket elérő székely kivándorlás is ennek a politikai közönynek a következménye volt. Erdélyben sokan látták úgy, hogy hiba volt a kiegyezés után feladni a viszonylagos autonómiát, minden feltétel nélkül elfogadni az „uniót”, és kiszolgáltatni az erdélyi nemzeteket a központosító és egységesítő magyar birodalmi politikának. Nemcsak a nemzetiségi vezetők vagy a magyar radikálisok gondolkodtak így, hanem Sándor József is, az EMKE elnöke.¹³ Trianon után a hivatalos magyar történetírás vezető képviselője, Szekfű Gyula is elismerte, hogy a birodalmi politika óriási károkat okozott s éppen az erdélyi magyarság fejlődését vetette vissza.¹⁴

A decentralizációs törekvések nyomán létrejött irodalmi lapok állandóan napirenden tartották az erdélyi sérelmeket, s hangot adtak az önkormányzat kívánságának. Elsőnek és talán legtudatosabban Kós Károly a *Kalotaszeg* lapjain. *Erdély és a pesti közvélemény* című írásában a Kolozsvárt létesítendő műegyetem tervének elejtése után sorolta fel az erdélyiek sérelmeit és kívánságait. „...bizonyítani fogjuk azt is — írta szenvedélyes hangon —, hogy Erdély csak politikailag nincsen, de földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is addig, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk. Ha pedig az a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen-időig élni fog bennünk a külön erdélyiség tudata. És megmarad bennünk az az érzés, hogy nekünk nem édes testvérünk Magyarország, hanem mostohánk, akitől semmit sem várhatunk, ha rosszat nem.”¹⁵ Kós hangsúlyos módon fogalmazta meg az „erdélyi kérdést”, s ennek vizsgálatára vállalkozott Bárd Oszkár *Erdélyi Figyelő* című folyóirata is, amely külön — a háborús sajtócenzúra által hamarosan betiltott — cikksorozatban kívánta áttekinteni Erdély politikai, gazdasági és nemzetiségi problémáit.¹⁶ Az *Erdélyi Szemle* pedig már jelszó és program gyanánt hirdette: „Erdélyért harcolunk, Erdély kultúrájáért, ipari és gazdasági fejlődéséért.” És érdekes vitában sürgette annak a kulturális programnak a kidolgozását, amely „felőleli mindazokat az irodalmi problémákat, amelyeket Erdély társadalmi és politikai elhatároltsága felvet és megoldásravárón kínál.”¹⁷ Szentimrei Jenő pedig Ady nevezetes vallomását: az *Ismeretlen Corvin-kódex margójára* című esszét közölte az *Uj*

Erdélyi lapjain, arra utalva, hogy fel kell eleveníteni a régi Erdély nyugat-európai tájékozódását és demokratikus hagyományait.

Az „erdélyi kérdés” megoldásának követelése különösen az 1916-os román hadbalépés után fokozódott, midőn nyilvánvalóvá vált, hogy számolni kell az erdélyi románok nemzeti kívánságaival és a román egységmozgalommal. Marosvásárhelyen Bethlen István, Ugron Gábor és Apáthy István vezetésével konzervatív szellemben Erdélyi Szövetség alakult, s általánossá vált az a követelés, hogy a kormány határozott politikával oldja meg a Székelyföld kedvezőtlen gazdasági helyzetét. Szóba került az is, hogy a kormányban külön erdélyi miniszter képviselje az országrész érdekeit. Az „erdélyi kérdés” megoldására törekvő mozgalomban váltak el végképp az erdélyi magyar konzervativizmus és progresszió útjai. Az Erdélyi Szövetség vezetői lényegében ragaszkodtak a dualista rendszerhez és a liberális kormányok nemzetiségi politikájához, az erdélyi problémák valódi rendezésére ezért nem is tettek kísérletet. A progresszív irodalom képviselői velük szemben a nemzetiségi megbékélés és együttműködés programját fogalmazták meg, s a magyarországi nemzetek egyenjóságát hirdették. „Az új sínekre induló erdélyi magyar irodalom — írta később Szentimrei Jenő —, híven az ősi föld hagyományaihoz, először a vele együtt élő népek felé nyújtott testvérkezet és első kötelességének érezte a faji és felekezeti határfalakat félretolását.”¹⁸

Az irodalmi progresszió lapjaiban és íróinál sorra megjelent a román—magyar közeledés gondolata. Kós Károly, aki publicisztikájában még a régi Erdély öncélúságára hivatkozott, első elbeszélésében, az *Emberek a havas alatt*-ban már a kalotaszegi magyarok és románok 1848-ban kötött szövetségét idézte fel. S. Nagy László az Erdélyi Szemlében a román—magyar kultúrkapcsolatokat sürgette, s a művészet internacionális hatásától várta, hogy megszűnjenek a népek közötti ellentétek.¹⁹ Az Erdélyi Szemle rendszeresen foglalkozott az erdélyi román irodalommal, s román írók is megszólaltak lapjain, például Isac Emil, aki a román progresszió háborúellenes állásfoglalását fogalmazta meg.²⁰ Szentimrei Jenő Uj Erdélye pedig ankétot közölt a román—magyar közeledés feladatairól, s a Huszadik Századból vette át Szabó Ervin és Emil Isac nemzetiségpolitikai cikkeit.²¹ Ezekben a rövid életű s gondokkal küzdő lapokban az erdélyi magyar progresszió legjobb gondolatai és törekvései öltöttek alakot. Olyan törekvések, amelyeket a történelem később nemcsak igazolt, hanem ki is teljesített, s amelyek orientációt és erőforrást jelentettek a nagy történelmi fordulatot követő általános bizonytalanság idején. Ezek tették lehetővé, hogy az erdélyi magyar progresszió tiszta lelkiismerettel vállalhassa a nemzetiségi sorsba került magyarság szervezésének és eszmei irányításának nehéz feladatát.

JEGYZETEK

1. A kor erdélyi magyar irodalmi életéről: Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete. Szeged, 1933. 11—16., Ligeti Ernő: Súly alatt a páлма. Kolozsvár, é. n. 20—23., Szentimrei Jenő: Erdély tízéves magyar irodalma. Nyugat, 1930. I. 537—544., Varró János: A romániai magyar irodalom előzményei. Igaz Szó, 1968. 1. sz. 112—123., Kozma Dezső: A valóság ígézete. Írók kolozsvári szerkesztőségeiben a századfordulón. Kolozsvár, 1972.
2. Tolnai Lajos levele Gyulai Pálhoz 1870. nov. 12-én (OSzK). Idézi: Dávid Gyula: A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság hetven esztendeje. = A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Szerk. Marosi Idikó. Bukarest, 1973. 10.
3. Dózsa Endre: Előljáró beszéd. Erdélyi Lapok, 1908. I. Idézi: Varró János i. m.
4. Az irodalmi társaságokról: Varró János i. m., Dávid Gyula i. m., Walter Gyula: Erdély és Bánság irodalmi és kulturális egyesületel. = Pásztortűz Almanach. Kolozsvár, 1925. 254—270.
5. Juhász Gyula: Ady és A Holnap. = Örökség. Bp. 1958. I. köt. 238.
6. Szervezői: Szávay Zoltán, Vermes Ernő költők, Lengyel László újságíró, Gálos Rezső irodalomtörténész, Pogány Mihály a Temesvári Hírlap, és Lovas Antal a Neue Temeschwarer

- Zeitung főszerkesztője, Róth Ottó szociológus, szociáldemokrata vezető, Novák Rezső festő, Bürger Ernő ügyvéd és Manojloviics Tódor, ismert szerb író. Vö. Kubán Endre: Emlékezés a Dél Irodalmi Társaságra. Korunk, 1967. 1121—1124.
7. Varró i. m., Németh Andor: Emlékiratok. = A szélén behajtv. Válogatott írások. Bp. 1973. 562.
 8. Tolnai Gábor i. m. 72., S. Nagy László: *Harc a végeken*. Kolozsvár, 1930. 22., uő.: A „Kelet” irodalmi és művészeti társaság. Erdélyi Szemle, 1918. 2. sz. 13., A „Kelet” irodalmi és művészeti társaság tisztikara és tagjai. Erdélyi Szemle, 1918. 2. sz. 20.
 9. Különösen az Erdélyi Figyelő szorgalmazta a magyar—román közeledés ügyét. Az 1. szám Itt vagyunk című szerkesztőségi beközönytje a következőket jelentette ki: „...nem gyűlöletet hozunk és nem kalapáccsal jövünk, hogy éket verjünk a magyar és nem magyar testek közé.” A lap az erdélyi gazdasági élet, közlekedésügy és művelődés fellendítése mellett érvelt, és figyelemmel kísérte a romániai politikai életet, sajtót és irodalmat is.
 10. A Kalotaszeggel két nagyobb építészeti munkája között foglalkozott Kós Károly 1912. január 7—március 26-ig. Összesen tizenkét száma jelent meg. Erdélyben, Budapesten, Debrecenben, sőt Lausanne-ban és Chicagóban is voltak előfizetői. (Lausanne-i előfizetője az ott nevelkedő Boncza Berta volt.) Vö.: Bajor Andor: Ki mondjon igazat, ha nem az ember. Beszélgetés Kós Károllyal. Igaz Szó, 1968. II. 635—641., Kós Károly: A „Kalotaszeg” főmunkatársa. Korunk, 1962. II. 1069—1071., Varró János: Kós Károly, a szépíró. Kolozsvár, 1973. 51—60.
 11. Vö. S. Nagy László: *Harc a végeken*. Kolozsvár, 1930., uő.: *Holtából nőtt élet*. Egy irodalmi szerkesztő emlékei. (Kézirat.)
 12. Vö. Huszár Sándor: Az író asztalánál. (Szentimrei Jenő nyilatkozata) Bukarest, 1969. 12., Vita Zsigmond: A transzilván irodalom útkeresései. Páztortűz, 1936. 367—368.
 13. Sándor József előadása az Országos Nemzeti Szövetségben 1904. nov. 5-én. Idézi Gyárfás Elemér: Erdélyi problémák. Kolozsvár, 1923.
 14. „...ez új felfogásnak az unionisztikus magyar uralmat illető kritikáját teljességgel magunkévá tehetjük” — írja Gyárfás Elemér: Erdélyi problémák című könyve kapcsán. Szekfű Gyula: Az erdélyi probléma. Napkelet, 1925. 453—4 i.
 15. S. K. (Kós Károly): Erdély és a pesti közvélemény. Kalotaszeg, 1912. 2. sz. 1—5.
 16. Vö. Tabéry Géza: Emlékkönyv. Kolozsvár, 1930. 19. Lásd: (—e—): Erdélyi levél. 1. sz., dr. Horváth Árpád: Az erdélyrészi iparfejlesztésről. 1—2. sz., dr. Alsó László: Erdély közlekedésügye. 1—5. sz., dr. Nagy Rezső: Az erdélyi árvizek és vizek szabályozása. 2. sz. stb.
 17. Walter Gyula: Erdély irodalmi jelentősége. Erdélyi Szemle, 1917. 6. sz. 59—61., Finta Zoltán: Levél a szerkesztőhöz. Erdélyi Szemle, 1917. 9. sz. 97., S. N. L. (S. Nagy László): Vita a erdélyi irodalomról, uo. Vö. még: Walter Gyula: Erdély és az irodalom decentralizációja. Erdélyi Szemle, 1918. 16—17. sz. 1—2., 18—19. sz. 9—10.
 18. Szentimrei Jenő: Erdély írói. Híd, 1927. 96—100.
 19. S. Nagy László: Nemzetiségek és kultúrközösségek. Erdélyi Szemle, 1918. 8. sz. 63.
 20. Isac Emil: Hábóru és irodalom. Erdélyi Szemle, 1917. 11. sz. 113—115.
 21. Szentimrei Jenő id. nyilatkozata.